Що запам'яталося з того часу? Заболочена дорога через село, по узбіччях якої позагрузали металеві скелети німецьких машин. Дядьки та баби пізніше пообдирали з них різне причандалля, яким сподівались у майбутньому скористуватись, а дітлахи обрізали з траків та з коліс ще не зовсім пропащу гуму й палили її. Чорний, задушливий дим, змішаний із давким смородом, косичився над землею, нагадуючи про те, як недавно ще спливали в небо сірим прахом людські домівки й оці, непорушні тепер, залізні потвори: вороги, відступаючи по цьому весняному баговинниську, швидше тікали пішки й на конях, а тому знищували свої мотори, які неспроможні були виграбастатись із чорноземного, розніженого під квітневим сонцем ґрунту. Кілька дядьків, сховавшись між могилами на цвинтарі, зрідка пострілювали через річку, берегом якої сунули зелені арійці, а тим часом молодиці, піймавши старосту, який не встиг через такий поспіх утекти й сховався у себе на горищі, били його кулаками, вгощали носаками, і їхні обличчя були такі скривджено-люті, як ніколи протягом трьох останніх років...

Запам'яталися також поля — жорстокі поля, заміновані, переповнені розгубленими набоями, зброєю, поля, де повсюдно можна було натрапити на білий людський череп, очні западини якого з тупою байдужістю дивились у вічно блакитне небо. Іноді над ними сідав горобець, намагався своїм щебетом порушити їхню потворно-глибоку тишу, але безуспішно. Вітер сторожко блукав по полях і, підриваючись на мінах, кричав моторошними вибухами у зеленій пустці. Худоба також підривалась, і значно частіше, ніж вітер, а пастушки сповіщали про це в село,— і до вечора м'ясо з корови обдирали, шкуру також.

Запам'яталися окопи по горбах, бліндажі. Жінки заступами згрібали земляний накат, діставали дерев'яні балки — й по двоє чи по троє несли в село. Коли бліндажі було обдерто, почали ходити за паливом далі, аж у ліс, пиляли березу й граб, аж поки об'явився лісник і заборонив. Запам'яталося, як мати збирала гриби й полуниці, носила їх на залізничну станцію й продавала солдатам, якими були забиті всі поїзди. Одного разу вона, щаслива, принесла шматок брезенту — собі на

спідницю, а нам на штани. Запам'яталося, як взимку лаштували попід вишнями сильця на горобців і синиць, хотіли на їжу їх наловити, а мати била за це, а потім сама ж і плакала. А хіба забудеться, як напровесні у колгоспному садку підв'язували шлеями та мотузками худобу до гілля, щоб, виснажена без паші, не впала. А вона таки й падала, не дотягуючи до першої трави, доводилось прирізувати, і в артільній коморі продавали м'ясо—з плівами, з жилами, тверде, як реміння. В борщі навар від нього був неабиякий, але й таке м'ясо їсти випадало не часто, бо корів у колгоспі прирізували тільки тоді, коли вони самі вже падали, і їх не могли підвести ні мотузки, ні шлеї.

Й чомусь запам'яталися ті весни сонячними й легкими, повними цвіту по садках. Немов тоді раптово усміхнулася квітом уся земля, силкуючись забути про недавнє божевілля. У байраці, біля діброви, прозорим зітханням-хмариною щирів барвінок, на цупкому листі й між пелюстками бережучи круглі, кришталеві сльози землі. А люди запам'ятались із чорними, якимись чужими, а не своїми обличчями, немов їх обвуглив вогонь, випаливши щось невимовно золоте й безпосереднє. І тепер, коли я пригадую своє дитинство, то перед внутрішнім зором постає отой байрак біля діброви і барвінок, на якому щоранку тремтіли холодні, забарвлені синім димком, з приглушено-золотавими спалахами, сльози землі.

— А що мені взути?

— Мене ж ти не взуєш, дочко! Ген оті солдатські черевики, що завжди.

— А вдягнуся?..

— Солдатську куфайку маєш.

— Може, й каску на голову надіти оту, що кури воду п'ють?

— Чого ж це каску? Бери мою хустку.

— Та вона ж така чорна, як смерть.

— О, вона й вередувати!

Сестра збирається на вулицю. Ми, молодші брати, поглинаємо кожен її рух. Мати журитись хоче, проте не журиться, й усміхатись хоче, та не усміхнеться. Сестрі шістнадцять років, до школи вона не ходить, щодня — на роботі в колгоспі. Додому повертається з почорнілим лицем, з набряклими червоною втомою руками. Зразу якась аж сердита, але, одягаючись на вулицю, все більше заспокоюється, ласкавіє, починає світитись,— і зовсім уже не схожа на ту сестру, часто невдоволену й похмуру, до якої ми звикли.

Дівчата з нашого кутка збираються біля хати Ганни Чмирихи. Невдовзі починають співати, і їхній спів цвіте палкою тривогою. Це пісня про козака, який обіцяв любити й повернутись, але загинув од руки ворога; або ж пісня про те, як два човни пливли за водою, один до берега пристав, а другий за хвилями пропав — отак і два серця людські; або ж про злу мачуху, яка втопила падчерку. У кожній пісні — журба за любов'ю, такий переливно-щімний смуток, що хати й дерева позавмирали пригнічено, слухають, і жовтий місяць угорі слухає.

Потім дівчата ходять по вулиці з одного краю в другий, і пісні разом з ними ходять, як живі. І не тільки на нашому кутку, але й на інших. Коли затихають, то чорно-місячна ніч озивається голосним мовчанням... Поступово з'являються й парубки — недоростки, а то й кілька дядьків, які відбули армію та війну, але й досі не жонаті. Приносять з собою гармошку, бубон — і починаються танці. Порипують міхи, гупає колотушка... Здебільшого дівчина танцює з дівчиною, дехто — з недоростком, а найщасливіші — з демобілізованими. Зітхає музика, зітхають дівчата, притулившись одна до одної, і місяць угорі також зітхає.

Наша сестра танцює з демобілізованим Ільком Чмиром. На вулиці вона геть зовсім не схожа на ту, якою ми її знаємо дома. Знаємо її звичайною, буденною, а на вулиці вона — красива, в очах світяться вогні-чари, і вся вона якась нетутешня, ніби й не рідна, й не з нашого села. І якісь гарні на ній солдатські черевики, намащені гусячим жиром, і солдатська куфайка, заштопана на лікті.

До півночі скрикує на різні голоси гармошка, до півночі гухкає бубон, до півночі ходять по вулиці разом з дівчатами пісні: й знову про козака, який обіцяв любити й не повернувся, а також про те, як два човни пливли за водою...

Звати його Аликом. Мало сказати, що він рудий,— Алик аж червоний; руки, плечі, спина покльовані ластовинням, волосся полум'яніє. Він гарно плаває, довго ховається під водою, а коли пірнає, то розганяється з високого муру. В його очах завжди розкошує голодний блиск, а погляд — полохливий і зацькований. Алик тримається осторонь дитячого гурту, боїться підхдити й до старших. Де б ви його не побачили, то він один: купається сам, на сонці гріється сам, по вулиці іде сам.

Дражнять його "німцем". Хлопець здригається, зіщулюється, аж меншає під ударами слів.

— Німець! Фріц!

По обличчю його порскає жалісливий переляк, ноги самі підкошуються.

— Яйки, млеко єсть?—дражнять його хлоп'яки — найжорстокіше плем'я на світі.

І запобігливість, і ненависть розцвітає між. лишаями веснянок, і таке лице в нього гаряче, і такий зір пекучий, що осьось все пойметься димом.

— Дойч!

Його скрізь переслідують оці вигуки, дошкульні, як батоги. І біля кого б він не проходив, а голова втягнута в плечі, ніби Алик заздалегідь сподівається на зневагу. Мабуть, він так і не зміг до неї звикнути, не зміг збайдужіти, і щоразу переживає її заново, і душа в нього кровоточить кожної хвилини.

Алик живе із своєю матір'ю і тіткою на пагорбі за глиняниками. Мати працює в колгоспі й нічим не відрізняється од усіх жінок. Вона непоказна, тиха, весною і влітку ходить босоніж, а взувається тоді, коли осіння земля стає дуже холодною. На посиденьки чи по гостях не ходить. З своєю старшою сестрою живе мирно, хоча й, сказати, у них немає можливості посваритись: сестри дуже мовчазні, хатньої тиші ніколи не колотять словами. Обидві вони незаміжні, обидві люблять Алика.

— Німець! Фріц!

В таку мить він аж припиняє ходу, немов перед цим земля його несла — і зненацька зупинилась. Його сколошканий зір бігає по дітлахах, з якими він ніколи не грається. У відповідь він не кидається образливими прізвиськами, хоча, безумовно, знає їх. Вбирає голову в плечі — і вже йде прискорено,— проте не тікає.

Сестра віддається за Ілька Чмира. Ількові і наші родичі посходилися з навколишніх сіл, поприносили з собою у вузликах, у горшках та в макітрах різного харчу, а хто спромігся — то й весільні гостинці. Мабуть, сестру не впізнають усі люди, не тільки ми, її молодші брати,— така вона гарна од зворушення, така сором'язливо-ніжна. Її обличчя схоже на дві великі пелюстки барвінку, а очі — на дві меткі вивірки, іцо метушаться в затишку брів, як під гілками дерева в лісі. На неї дивляться всі, і в світлі людських поглядів вона здається аж прозорою.

— То віддасте її за Ілька? —питають у нас гості.

Мнемося, знічуємося, відвертаємось і відповідаємо нехотя:

— Не віддамо!..

Гості регочуть і радять:

— Правте великий викуп, щоб забрати її не могли.

У садку під яблунями стоять столи. Сонце блищить на бляшаних гудзиках гімнастьорок, на начищених медалях, на протезах, на вичовганих милицях. Сонце зазирає в очі, а спробуй ти заглянути йому в очі! Усі — немов помолодшали, немов з пліч поскидали ганебно-важку ношу; усі такі знайомі — й наче вперше бачені: аж не віриться, що радість з людини робить іншу людину. Й таке знеможливе в своїй чарівливості почуття огортає всього, що вже й сам ти — якийсь новий незнаний собі недавно, і вже не сидиш, а пливеш, і вже не ходиш, а перепурхуєш.

Чоловіки пригадують війну. Колись інше їхні розповіді залишали б у душі чорний слід, а зараз вони — не ранять свідомості, вони легкі, безболісні, шарудять, як сухе листя,— і щезають, з сухим щебетом зникають звуки. Наче й не було нічого, наче то все переповідки з чужих вуст, а завжди було тільки оце весілля, вишиті рушники на столі, голуба річка весільних пісень — через село. А сонце ллє проміння на медалі, на протези, на милиці...

— То віддасте сестру за Ілька?

— Не віддамо!

— Нехай все життя у дівках сидить?

— Хай сидить!

— Ой, дивіться, хлопці, чи погодиться вона?!

Не погодиться? Не погодиться залишитись із нами, з матір'ю? Як же вона осмілиться? Невже їй хтось миліший і дорожчий?

— Погодиться!

— А може, викуп? Скільки ви хочете?

— Тисячу тисяч!

А потім ішли в сільраду розписуватись. Строкатий людський чагарник сунув, колющачись та розростаючись, по шляху, обіч якого все ще стриміли металеві скелети спалених страхіть. Для дітей найшлась підвода, запряжена однокінь, і всі по черзі поганяли карого коня батогом з весільною квіткою.

Алик ішов оддалік і трохи збоку, не наважуючись підійти до гурту, а тим більше сісти на воза. Волосся яскравіло на його голові, як шапка моху на стрісі, а лице чомусь стало таким червоним, що на ньому майже погасли всі конопатини. Мабуть, йому дуже кортіло наблизитись, проте боявся, що почнуть прозиватись і наженуть. Але його ніхто не зачіпав.

Що зірочка по хмарочці як бродить, так бродить,

Що Василько до Галочки як ходить, так ходить.

Вже зірочці по хмарочці да не набродиться;

Василечку до Галочки да не находиться.

Що Галочка воду несе, коромисел гнеться,

А Василець в оконечко, як береза, ллється...

Гнися, гнися, коромисел, да не переломися;

Василечку, серце моє, не плач, не журися!

Пісня, одсіявши, покотилася через село навсібіч, залишивши по собі на шляху весільний похід і сонячну пустку. Раптом Ілько Чмир відстав од молодої, дочекався, коли його всі обминуть,— і опинився поруч з Аликом. Про щось запитав у нього, потім підхопив його в дужі руки, підтюпцем наздогнав воза, посадовив з нами, а сам заспішив наперед, до молодої.

Алик, переляканий і водночас щасливий, сидів скраєчку, ладен кожної хвилі дременути з воза, якби тільки хтось зачепив його чи образив. Проте ніхто з хлопців і слова не сказав. Алик посмілішав, а коли біля сільради йому сказали, щоб постеріг коня, й дали в руки батога з квіткою, то він аж осміхнувся. І горіла голова його радісним рудим полум'ям.

Що запам'яталося відтоді?

Ще одна пісня, яку співали на весіллі,— співали очима, душами й мріями:

Пливе човен води повен,

Коли б не хитнувся...

Пригадую дитинство — і постає перед очима байрак біля діброви, і барвінок, на якому порско дригалися роси, забарвлені синім димком, з приглушено-золотавим сяянням,— холодні сльози землі.